

А.А. Коваленко,
здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького

ПОНЯТТЯ І СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРАВА

У статті висвітлюються узагальнені підходи щодо розуміння поняття “принципи права”. Характеризується система таких принципів. Аналізуються принципи публічного та приватного права.

Ключові слова: принцип права, ідея, система права, норма права.

В статье освещаются обобщенные подходы относительно понимания понятия “принципы права”. Характеризуется система таких принципов. Анализируются принципы публичного и частного права.

Ключевые слова: принцип права, идея, система права, норма права.

Summarized approaches to the understanding of the concept of “principles of law” are highlighted. The system of principles is characterized. Analysis of the principles of public and private law is carried out.

Keywords: principle of law, idea, system of law, rule of law.

Загальновідоме твердження про те, що проблеми принципів права є актуальними для сучасної юридичної науки. Нині також все частіше з'являються праці, присвячені галузевим принципам. При цьому, коли йдеться про особливості галузевих принципів, спочатку слід окреслити загальноправову природу принципів, з'ясувати їх систему.

На питання принципів права в різні часи звертали увагу науковці. Варто звернути особливу увагу на праці таких вчених: С.С. Алексєєва, С.Д. Дмитрієва, Є.Р. Єрґашева, А.Л. Захарова, А.М. Колодія, С.П. Погребняка, П.М. Рабіновича, Ю.М. Тодики, О.О. Уварової, Т.І. Фулей, Р.О. Халфіної, Ю.С. Шемшученка, Л.С. Явіча та інших.

Мета нашої статті – висвітлити узагальнені підходи в розумінні поняття “принципи права” та охарактеризувати систему таких принципів.

Що стосується визначення поняття “принципи права” як родового стосовно галузевих принципів, то нині відсутнє його одиначне розуміння. Взагалі принципи права визначаються вченими, наприклад, як:

– вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які становлять моральну організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права; це те, на чому ґрунтуються формування, динаміка і дія права, що дозволяє визначити його природу як демократичного чи, навпаки, тоталітарного [1, с.123];

– такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і основи цього типу держави і права, є однопорядкові з сутністю права і становлять його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови та вдосконалення певного суспільного ладу; це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з його соціальними основами – тими закономірностями суспільного життя, на яких ґрунтується ця правова система [2, с. 41, 44];

– закріплені в нормах права основоположні вимоги, відповідні моральним, політичним та економічним цінностям суспільства, що скеровують процес створення і функціонування права [3, с. 23];

– закріплені в різних правових джерелах чи виражені в стійкій юридичній практиці визнані суспільством основні керівні ідеї, положення, що відображають рівень пізнання загальносоціальних і специфічних закономірностей права та служують для створення внутрішньо узгодженої та ефективної системи юридичних норм, а також для безпосереднього регулювання суспільних відносин [4, с. 12].

– фундаментальні вихідні засади, в яких втілюються сутність, призначення та імперативна динамічна спрямованість певного правового інституту чи явища; вони об'єктивно зумовлені економічним, соціальним, політичним устроєм держави, основними засадами побудови й функціонування суспільства тощо [5, с. 126];

– універсальний, істинний, фундаментальний, нормативно-правовий припис (початок, вимога, імператив тощо), що визначає загальну спрямованість правового регулювання, високу якість і ефективність юридичної практики (правотворчої, правозастосовної тощо) [6, с. 5];

– норма права, обов'язкове правило поведінки для учасників регульованих правовідносин; воно не лише “закріплене в нормах”, воно і є самою нормою права; це не лише правова “ідея” – це обов'язкове для виконання в будь-якій галузі діяльності (законодавчій, виконавчій, судовій) правило [7, с. 15].

Коли ведемо мову про систему принципів права, то науковці по-різному підходять до висвітлення цього питання. Наприклад, Н.В. Вагіна пише про таку структуру:

– статична структура: принципи права в цілому (принцип законності, справедливості, гуманізму, гарантування прав і свобод людини та громадянина, відповідальності за вину, демократизму, розподілу влади тощо);

– принципи структурних елементів права:

– принципи приватного права (принципи пріоритету приватних інтересів, переваги самоврядних начал, децентралізації правового регулювання, свободи, відповідальності учасників правовідносин один перед одним);

– принципи публічного права (принципи пріоритету публічних інтересів, переваги імперативних норм, відповідальності державних органів, державних службовців і посадових осіб за прийняті акти (рішення), централізації правового регулювання тощо);

– принципи, загальні для галузей та інститутів приватного та публічного права (принцип незворотності закону, підтримки та захисту конкуренції, забезпечення свободи літературної, художньої, науково-технічної творчості, забезпечення вільного доступу до освіти, справедливості юридичної відповідальності, здійснення правосуддя лише судом, поєднання одноособовості та колегіальності при розгляді справ, гласності судового розгляду, державної мови судочинства тощо);

– принципи, діючі в галузях та інститутах публічного права (принципи самостійності публічної фінансової діяльності, професіоналізму та компетентності державних службовців при здійсненні державного управління, єдності грошової політики та грошової системи держави, єдності податкової системи, єдності каси, казначейського виконання бюджетів тощо) [8, с. 189–191].

До принципів публічного права як особливого системно-функціонального утворення відносять такі принципи: пріоритет публічних інтересів; обмеження державної влади; перевага імперативних норм у публічному праві; централізація правового регулювання; відповідальність державних службовців за невиконання чи неналежне виконання своїх посадових обов'язків; відповідальність посадових осіб [8, с. 10–11]. На наш погляд, не всі із зазначених принципів є засадами. Так, “перевага імперативних норм у публічному праві” – це особливість, а не принцип; до того ж не зрозуміло, над чим такі норми мають переважати, очевидно, над диспозитивними. Принципи, що стосуються відповідальності, також є спірними,

адже два останніх принципи за своєю суттю є тотожними і останній практично поглинається попереднім.

Інколи вчені пропонують таке групування принципів:

– група принципів, що характеризують загальне відношення до права та закону: кожен громадянин окремо та суспільство в цілому, підпорядковуючись законам, повинні мати можливість примусити до виконання законів і самого володаря; закон – це те, що народ наказує та встановлює; закони мають дотримуватись; свобода полягає в дотриманні законів, а не в їх ігноруванні; хто користується правом, той не порушує нічийх інтересів; закон не має зворотної сили;

– група принципів, що характеризують ставлення до людини як до найвищої цінності: людина не повинна бути засобом досягнення мети, навпаки – вона і є метою; всі люди народжуються вільними та рівними в правах; ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину і підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду і відповідно до закону; до винесення вироку звинувачений вважається невинним (презумпція невинуватості);

– група принципів, пов'язана зі встановленням істини при вирішенні спорів, із дослідженням доказів: ніхто не може бути суддею у власній справі; ніхто не може бути виправданий, посилаючись на незнання закону; нехай буде вислухана друга сторона; всі сумніви на користь звинуваченого; відповідальність настає лише за вину; обман знищує юридичні наслідки; негативні положення не доказуються [9, с. 198].

Наведене групування, на наш погляд, ґрунтується здебільшого на нормах римського права, латинських сентенціях, на тих положеннях, на яких мають ґрунтуватися не лише банківські відносини, а ще й безпосередні засади регулювання цих відносин. І, безумовно, наведене групування з погляду поділу права на галузі, підгалузі, інститути не носить вичерпного характеру, зважаючи, зокрема, на галузеві фінансові та банківські правовідносини.

Вчені-фахівці в галузі теорії права пропонують поділяти принципи права на загально-соціальні (економічні, політичні, моральні, соціально-структурні) та юридичні (законність, вираження у праві волі та інтересів народу, рівність усіх громадян перед законом, поєднання прав та обов'язків, відповідальність за вину, поєднання переконання та примусу) [10, с. 38–43]. Такий поділ є найбільш узагальненим і дає поштовх для подальших ґрунтовніших досліджень будь-яких галузевих принципів.

Оригінальним є підхід Л.В. Вакарюк, за якого консолідуюча дія формально-нормативної системності інститутів фінансового права зумовлюються тим, що вона внутрішньо наділена такими важливими системними принципами: принцип цілісності, принцип структурності, принцип функціональності, принцип інтегративності, принцип ієрархічності, принцип динамічності, принцип гетерономності, принцип відкритості [11, с. 79]. За такого підходу реалізація та дотримання зазначених принципів є запорукою формування ідеальної правової системи держави в цілому. Запропоновані принципи є надто теоретизованими, що для практики правозастосування є неприйнятним.

Первинними для принципів будь-якого галузевого права є принципи правової системи.

Досліджуючи принципи правової системи, З.С. Байніязова виділяє такі їх найважливіші особливості: 1) вони є фундаментальними началами правової системи, на підставі яких відбувається генезис, розвиток, функціонування (тріада, притаманна кожному явищу буття) правових феноменів; 2) є основою формування правової системи в цілому і всіх її складових, а сутність принципів полягає в ідеї; 3) вони є орієнтирами для правової системи загалом і стосовно її окремих юридичних компонентів (явищ); 4) виступають в цілому у вигляді основоположних

(стратегічних) пріоритетів розвитку правової системи; 5) постають як правила поведінки, що стоять вище приписів приватного рівня; 6) є однією з найважливіших основ збалансованого стану всієї правової системи; 7) слугують обов'язковою умовою ефективності правової системи, її успішного функціонування і розвитку; 8) виступають як регулятор у правовій системі [12, с. 138–140]. Загалом під принципами правової системи розуміються основні засади синтетичного опису правових явищ, нормативні, обов'язкові вимоги, які висуваються до процесу пізнання окремих елементів правової дійсності і взаємодій між ними. Якщо принципи правової системи – це нормативні вимоги до наукового опису дійсності, то принципи права – це стійкі правила юридичної практики, правозастосовні звичаї, які широко застосовуються юридичною спільнотою [13, с. 20].

Слід розмежовувати поняття “принципи правової системи” та “принципи побудови правової системи”. Так, професор П.С. Пацурківський слушно вважає невдалою постановку питання про принципи “побудови” системи права, пояснюючи це тим, що в реальності система права ніким раціонально не будується; основою системи права є предмет і метод правового регулювання [14, с. 50–51]. Дійсно, коли йдеться про систему права в цілому, помилково критерієм або чинником її побудови називати принципи права. Останні стосуються не побудови права, а реалізації правових норм. У контексті нашого дослідження можна вести мову про систему фінансового права, де виокремлюється банківське право; про публічну фінансову діяльність, видом чи напрямом якої є банківська діяльність.

Від інших норм права норма-принцип відрізняється тим, що це головна, загальна, системоутворююча норма галузі (чи законодавства, приміром банківського, – А.К.), це такі норми, які впливають на зміст усіх норм цієї галузі права. Принципи – це каркас, скелет, без яких “тіло” будь-якої галузі права не може існувати, воно руйнується; це стовбур і гілки дерева галузі права, листям якого є інші норми. Руйнування не тільки всіх, але і декількох, а іноді й одного з принципів може призвести до руйнування галузі права або перетворенню галузі права в іншу якість. Тому принципам має бути притаманна така властивість, як підвищена стабільність у порівнянні з іншими нормами. Принципи права є також витокami галузі (тобто “спочатку був принцип”), право в цілому і його галузі зародилися як норми-принципи [15, с. 16]. Наведена думка є дещо гротескною, проте, за своєю суттю є логічно сформульованою.

Що стосується джерел принципів права, то одні вчені відносять до них лише правосвідомість [8, с. 145] (оскільки принцип – це ідея, а ідея виробляється розумом, у правосвідомості). Інші науковці відносять до них: 1) правосвідомість; 2) правотворчість; 3) юридичну техніку; 4) типи праворозуміння; 6) законодавство; 7) тлумачення; 8) типологію держави та права; 9) політичний режим і форму державного устрою; 10) приналежність до правової сім'ї; 11) процес глобалізації; 12) судову практику; 13) юридичну практику [16, с. 61]. Зважаючи не те, що термін “джерело права” є доктринальним, а це, у свою чергу, допускає існування різних підходів до його тлумачення, отже, цілком логічною є наявність таких відмінних за змістом наукових бачень поняття “джерела принципів права”. Ми підтримуємо підхід, за якого джерелами принципів права і принципів банківської діяльності є не лише правосвідомість, а ще й всі процеси, пов'язані із реалізацією правових норм.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес становить питання про предметну визначеність принципів права, яка полягає в тому, що вони виражають суть норм права, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин, які визначені предметом правового регулювання цієї галузі права. До ознак принципів права в умовах ринкової економіки необхідно віднести системність та взаємоузгодженість, загальнообов'язковість, універсальність, стабільність, предметну визначеність, загальнозначущість, регулятивність [17, с. 42].

Система принципів права, підсистемою якої є фінансово-правові принципи, суворо ієрархічна, будується на різних рівнях і в різних сферах, розрахованих на неоднакові спільності правових утворень і регульованих ними суспільних відносин. Це є підставою для класифікації принципів права таким чином: принципи міжнародного права; принципи правової системи; принципи національної правової системи. У рамках окремої правової системи можна виділити залежно від сфери дії загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи підгалузі, міжінституційні принципи і принципи правового інституту. При цьому в юридичній літературі є розбіжності не лише стосовно того, на скільки груп треба класифікувати принципи права в цьому випадку, але й щодо того, в яку з груп необхідно включити той чи інший принцип [18, с. 49–50].

Фінансово-правові принципи виступають не тільки орієнтиром для всіх видів юридичної практики, виконуючи самостійну правореалізаційну та правозастосовчу функції, але і є критерієм для подальшої законодавчої діяльності, а їх облік теорією фінансового права дозволяє побачити проблеми в правозастосуванні [18, с. 50].

Загалом на сьогодні визначень поняття “принципи права” існує безліч, адже майже кожен науковець, який певною мірою торкається питання принципів, намагається запропонувати своє визначення. Це робиться з метою вдосконалення понятійного апарату юридичної науки, прагнучи таким чином принести щось нове, оригінальне. При цьому значна частина визначень є елементарним калькуванням раніше запропонованих визначень зі зміною лише порядку слів, але за змістом вони майже нічим не відрізняються. Зважаючи на такий стан справ, ми не беремось пропонувати авторське визначення, а лише зазначимо, що розуміємо під принципами права керівні ідеї, засади.

Стосовно поняття “система принципів права” (зокрема, коли йдеться про галузеві принципи), то тут не спостерігається особливого наукового ажіотажу. Є певні напрацювання вчених ще радянського періоду, які обов’язково враховуються, розвиваються, доповнюються сучасними науковцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Байтин М.И.* Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М.И. Байтин. – Саратов, 2001. – 416 с.
2. *Невзоров И.Л.* Принцип законности в правоприменительной деятельности : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / И.Л. Невзоров. – Х., 2003. – 196 с.
3. *Смирнов Д.А.* Принципы российского налогового права : понятие, формирование, реализация : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.14 / Д.А. Смирнов. – Саратов, 2011. – 58 с.
4. *Ергашев Е.Р.* Принципы прокурорского надзорно-охранительного права и его институтов : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.11 / Е.Р. Ергашев. – Екатеринбург, 2008. – 40 с.
5. *Шаптала Н.К.* До питання про правову сутність принципу соціальної справедливості податкового законодавства / Н.К. Шаптала // Держава та регіони. Серія : Право та державне управління. – 2012. – № 2. – С. 125–129.
6. *Фролов С.Е.* Принципы права (вопросы теории и методологии) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.Е. Фролов. – Н. Новгород, 2001. – 19 с.
7. *Воронов А.Ф.* Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.15 / А.Ф. Воронов. – М., 2009. – 46 с. – С. 15.
8. *Вагина Н.М.* Принципы публичного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.М. Вагина. – Самара, 2004. – 357 с.
9. *Лившиц Р.З.* Теория права : учеб. / Р.З. Лившиц. – М. : Юрист, 2001. – 200 с.
10. *Явич Л.С.* Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы / Л.С. Явич. – М. : Юрид. лит., 1978. – 224 с.
11. *Вакарюк Л.В.* Системні принципи інститутів фінансового права (з позицій діяльнісного підходу) / Л.В. Вакарюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 273. Правознавство. – 2005. – С. 72–80.

12. *Байниязова З.С.* О принципах правовой системы / З.С. Байниязова // Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы российского государства и права : межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. М.И. Байгина. – Саратов : Саратовская государственная академия права, 2003. – Вып. 4 (13). – С. 138–140.

13. *Дмитриев С.Д.* Общеправовые принципы : теоретические проблемы конкретизации и реализации : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.Д. Дмитриев. – Волгоград, 2012. – 27 с.

14. *Пацурківський П.С.* Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології / П.С. Пацурківський. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – 244 с.

15. *Воронов А.Ф.* Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.15 / А.Ф. Воронов. – М., 2009. – 46 с.

16. *Захаров А.Л.* Межотраслевые принципы права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.Л. Захаров. – Самара, 2003. – 357 с.

17. *Старчук О.В.* Щодо поняття принципів права / О.В. Старчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 40–43.

18. Актуальные проблемы теории и практики финансового права Российской Федерации / Под ред. д.ю.н., проф. А.Н. Козырина. – М. : Система ГАРАНТ, 2009 г.

Отримано 05.09.2014